

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА ЕЛІТА В РОСІЇ XVIII ст.: СЛУЖІННЯ І СЛУЖБА (НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ)

Переважно на основі епістолярних джерел простежується пастирське служіння ієрархів українського походження в російській православній церкві, відносини їх із владою, прийняття й неприйняття новим середовищем, прагнення повернутися на Батьківщину.

Починаючи з другої половини XVII ст. вихідці з України активно включилися в культурне, і, зокрема, церковне життя Російської держави. Цьому питанню присвячено чимало досліджень, насамперед необхідно назвати фундаментальну працю К.Харламповича¹. Вивчається й епістолярна спадщина – Стефана Яворського, Дмитрія Туптала (Ростовського), Феофана Прокоповича². Як правило, це киево-могилянські вихованці, із відповідною освітою та знаннями мов, які, прибуваючи в Москву, ставали священиками, проповідниками, єпископами й митрополитами, ігуменами, архімандритами провідних монастирів, учителями, духовниками царської сім'ї. Вони, за прикладом своєї академії, засновували школи, запрошували зі своєї Батьківщини вчителів, організовували шкільні вистави, збирали бібліотеки, які потім залишалися на архієрейських кафедрах. Прихід освічених українців сприяв появі багатьох нових явищ у культурному житті Росії: слов'яно-греко-латинської школи, розвитку таких літературних жанрів, як вірші, проповідницька проза, декламації, партесний спів та ін. Це явище Ю.Шевельов характеризував як «українську культурну інвазію»³, що ґрунтувалася на сприйнятті Києва як «другого Єрусалима». «Паралель між Єрусалимом як «матір'ю церков» і Києвом як «матір'ю руського хрещення»⁴

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу. E-mail: dzuol2012@gmail.com

¹ Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. – Т.1: Введение в историю Просвещения в России XVIII столетия. – Санкт-Петербург, 1862; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский: Биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1; Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – Санкт-Петербург, 1868; Морозов П. Феофан Прокопович как писатель: Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразований. – Санкт-Петербург, 1880; Шляпкин И.А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.). – Санкт-Петербург, 1891; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т.1. – Казань, 1914; Ничик В.М. Феофан Прокопович. – Москва, 1977.

² Федотова М.А., Круминг А.А. Святой Дмитрий Ростовский и его переписка с монахом Феофаном Чудовским, справщиком Печатного двора // Филевские чтения. – Вып. IX: Святой Дмитрий, митрополит ростовский: Исследования и материалы. – Москва, 1994; Броджі-Беркофф Дж. Аспекти української епістолярної прози у літературній традиції епохи Бароко // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи: Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К.; Венеція, 1996; Федотова М.А. Епістолярне насліддя Дмитрія Ростовського (вопросы источниковедения и текстологии) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.54; Ей же. Письма и послания Дмитрия Ростовского и эпистолярный жанр конца XVII – начала XVIII вв. // Україна XVII століття: Суспільство, філософія, культура: Збірник праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К., 2005; Дзюба О. Тефан Прокопович в епістолярній спадщині // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 7. – К., 2007.

³ Юрій Шерех [Шевельов]. Москва: Маросейка // Хроніка-2000. – Вип. 1. – К., 1995. – С. 167.

⁴ Див.: Яковенко Н. Символ «богохраненого града» у Київській пропаганді 1620–1640-х років // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. IV. – К., 1995. – С. 73.

розвивалася у працях київських учених у 1620–1640-х рр. Якщо «Київ – центр церкви, значить – центр культури. Звідти мав возсіяти світ на весь християнський світ», – писав Ю.Шевельов⁵. У другій половині XVII ст., після прийняття Військом Запорозьким протекторату московського царя, ця ідея трансформувалася таким чином, нібито спадщина Київської Русі належить і російській самодержавній династії. Відтак українська духовна еліта бачила своїм завданням просвітити «одновірний народ».

Особливо масовим прихід з України освіченого духівництва був у першій половині XVIII ст., коли киево-могилянські вихованці реорганізували за своїм взірцем Московську слов'яно-греко-латинську академію, стали її професорами, префектами і ректорами. Найбільший вплив на церковне життя Росії вихідці з України справляли у часи правління Петра I та Єлизавети Петрівни. Вони очолювали Синод, обіймали архієпископські кафедри, були архімандритами великих монастирів, духовниками імператриці та спадкоємця престолу – Петра Федоровича. Ситуація різко змінилася після приходу до влади Катерини II, котра, як писав К.Харлампович, поставила за мету «раз і назавжди покінчити з мріями малоросів про політичну осібність від великоросів і ліквідувати ті права й адміністративний устрій Малоросії, що ними підтримувалися ці шкідливі мріяння»⁶. Імператриця ліквідувала гетьманську форму правління, здійснила секуляризацію церковних володінь, обмежила вихідців з України у праві обіймати вищі духовні посади в Росії, а надалі й в Україні архієреями ставали росіяни. Все це призвело до того, що найбільш значущі відмінності між «малоросійською та великоросійською церквами згладилися»⁷, що відзначали вже сучасники. Так, у 1763 р. белгородський єпископ Йаосаф Миткевич із великим жалем писав:

«Бѣда да горе! Все теперь малоросіянне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ... Расуждая теперь про бѣдное отечества состояние, плакаль и вздыхаль: Господи помилуй»⁸.

За підрахунками К.Харламповича, у 1700–1762 рр. великоросійські кафедри займали 70 вихідців з України⁹ – від Пскова й Новгорода до Казані, Астрахані, Тюмені, Іркутська та ін.

Виконуючи своє пастирське служіння, українська духовна еліта в Росії відчувала часом неприязнь та нерозуміння – як із боку влади, духівництва та чиновництва, так і мирян – через свою інакшість, освіченість, ментальність. Вихідці з України намагалися привезти з собою земляків, рідних, тяжіли до свого духовного та інтелектуального оточення. І багато хто з них мріяв повернутися на Батьківщину, щоби там знайти душевний спокій у монастирях. Життя в далеких єпархіях, переживання з приводу відірваності від рідної землі й оточення простежується в листах. Поряд із церковними питаннями – пастирським

⁵ Юрій Шерех [Шевельов]. Москва: Маросейка. – С.169.

⁶ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.488.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.488–489.

⁹ Там же. – С.505.

служінням, розбудовою єпархій, наверненням на християнство корінних жителів Сибіру, заснуванням шкіл – тут міститься багато цікавого матеріалу й щодо політичного життя Росії, особливо за часів Петра I, коли було здійснено радикальні перетворення у церковній сфері – ліквідовано патріархат й утворено Синод (1721 р.), що по суті повністю підпорядковувало церкву державі. Першому російському імператорові, як писав К.Харлампович, для здійснення його реформ потрібні були люди «з широким кругозором, світлими поглядами, здатністю оцінити його державницькі заходи та підтримати їх улаштуванням училищ, усним словом, пером»¹⁰. І таких людей він знайшов в Україні, звідки коли добровільно, а коли й примусом вони йшли в Росію.

У 1700 р. за наказом Петра I Стефана Яворського було викликано до Москви й висвячено на митрополита рязанського і муромського. В одному з листів до боярина Головіна, в якого просив протекції, щоб його не висвячували, але той навіть не міг сказати про це Петрові I, він скаржився, що про нього подекують, нібито він купив «архирейство за 3000 червоних золотих, иные именовали меня еретиком, ляшенком, обливанником»¹¹, але він не прагнув цього сану, проте мусив скоритися. Після смерті патріарха Адріана в 1701 р. став місцеблюстителем патріаршого престолу й перебував на цій посаді до ліквідації патріаршества та утворення Синоду, ставши його президентом. Для вихідців з України високі духовні посади не завжди були привабливими, і навіть, усвідомлюючи своє пастирське служіння, багато хто з них відмовлявся їхати в далекі єпархії, скаржачись на здоров'я, відсутність лікарів, а також боячись нетерпимості місцевого люду, переслідувань із боку сановників. Викликаний у 1701 р. за наказом Петра I до Москви Димитрій Туптало був висвячений у сан митрополита сибірського й тобольського, але захворів і не поїхав у Сибір. У 1702 р. висвячений на митрополита ростовського та ярославського. Навіть Феофан Прокопович, один із найбільших adeptів реформ Петра I, на перших порах не бажав архієрейства, про що писав у листі до свого учня – Якова Марковича: «Цей гонор притягує мене і вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, у яку мене хочуть кинути». Він іронічно зауважував, що «заздрить митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим таким причандалам; дай сюди також ще й масних та великих риб», запевняв, що якщо він шукає цього сану, то «хай Бог нашле на мене ще більші нещастя»¹². Проте 1718 р. був висвячений на єпископа псковського, нарвського й ізборського. Не бажав у 1740 р. їхати в Тобольськ і чернігівський єпископ Никодим Сребницький, посиляючись на хворобу, відсутність коштів на утримання лікаря, як він писав про це у Синод. На що одержав відповідь, що «и в Тобольске есть врачи, к тому же, как и ему извѣстно, смерть и животъ въ волѣ Божіей состоятъ, а не въ искусствѣ докторовъ»¹³. Та все ж йому вдалося залишитися в Москві, поминав покійних царів. У 1742 р. просив повернути його до Чернігова, але одержав призначення на Петербурзьку єпархію.

¹⁰ Там же. – С.466.

¹¹ Яворський Стефан. Філософські твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1992. – С.16.

¹² Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3 т. – Т.3. – К., 1981. – С.195–196.

¹³ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.522.

Не всі православні ієрархи, що прибували з України, були прихильниками петровських реформ, особливо у часи Північної війни. Це простежується в листі Дмитрія Ростовського до старшого братства віленського Святотроїцького монастиря (28 грудня 1707 р.), який, імовірно, скаржився йому на утиски й розорення, викликані воєнними діями. Дмитрій писав:

«Много и у насъ утѣсненій: одни умирають, а другіе и смерти не знаютъ. Подлинно великое Вы претерпѣваете разореніе, но не менше и у нас оныхъ... В томъ развѣ одномъ различествуемъ мы между собой, что намъ бѣда от своихъ, а вашему преподобію отъ чуждыхъ»¹⁴.

Далі він зазначав, що «и свои насъ не совсѣмъ хорошо пріемлють. Не удивляйтесь, время военное, война питается деньгами, война увеселяется кровію»¹⁵. Але і в цьому є своя перевага, заключає Дмитрій сентенцією Ювенала: «Тотъ не дастъ, кто ничего не имѣетъ, прохожому. Ничего не имѣющему не страшень разбойникъ». Журився, що нічим не може допомогти, його митрополія, мовляв, у плачевному стані та при цьому цитував Вергілія: «Була Троя, були троянці, залишився попіл і немає пристанища для кораблів». Цей лист написано переважно польською та латиною. В епістолярії Дмитрія Ростовського, як зазначає відома італійська славістка й дослідниця давньої української літератури Дж. Броджі-Беркофф,

«слова і вирази латинською, польською, слов'яно-російською та слов'яно-руською мовами чергуються винятково часто, утворюючи дуже неоднорідну і напружену прозу, що пов'язано з емоційними факторами»¹⁶.

І у його листах до Стефана Яворського також є натяки, що скрізь твориться

«только беззаконій, только обидъ, только притѣсненій вопіють на небо и возбуждаютъ гнѣвъ и отмщеніе Божіе. Но о семъ помолчимъ. Воля Господня да будетъ. Мы же своему внимаемъ дѣлу, и посреди бууреванія надежды спасенія не теряемъ»¹⁷.

Стефан Яворський був наближеним до Петра І, але так і не став «його людиною». Він підтримував реформу в організації флоту, армії, сприяв розвитку освіти, перебудував Московську слов'яно-греко-латинську академію, викликав із Києва вчителів, а також студентів для навчання в ній, вів боротьбу з розкольниками та протестантами, виступав на захист чистоти православної догматики, своє вчення виклав у праці «Камінь віри», дискутував із Феофаном Прокоповичем, погляди якого вважав співзвучними протестантизму. Стефан Яворський, як писав К.Харлампович, відмовлявся вінчати Анну Іоаннівну з протестантом – курляндським герцогом, був проти шлюбу Петра І з Катериною

¹⁴ Федотова М.А. Эпистолярное наследие Дмитрия Ростовского (вопросы источниковедения и текстологии). – С.561.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Броджі-Беркофф Дж. Аспекти української епістолярної прози... – С.345.

¹⁷ Сочинения святого Дмитрия митрополита ростовского. – Ч.1. – Москва, 1848. – С.514.

за ще живої першої дружини царя, підтримував спадкоємця – Олексія¹⁸. Йому доводилося жити в умовах постійних підозр у нелояльності, виконувати доручення першого російського імператора, як, наприклад, проголосити в московському Успенському соборі анафему гетьманові І.Мазепі. Ще 1707 р. він писав йому листа про те, що, довідавшись про смерть київського митрополита Варлаама Ясинського, зібрав архієреїв та архимандритів у своїй домовій церкві й здійснив поминальну молитву,

«а потомъ, какъ ведется обычай, вкусили хлѣбъ горести. Вкусили впрочемъ не то, что вкушали, ибо я постоянно пепель, яко хлѣбъ ѣмъ, а питіе мое плачемъ растворяю»¹⁹.

Перебування при неврівноваженому монархові було для Стефана Яворського обтяжливим, про що можна судити з листа до Дмитрія Ростовського (19 грудня 1707 р.), написаного у відповідь на його прохання прочитати власну працю «Літописець келійний», бодай передмову, а весь текст доручити кому-небудь зі вчених людей. У відповідь Стефан Яворський писав, що з великим задоволенням прочитав її всю та дійшов висновку, що це «вещь воистинну глаголю, всякія похвалы достойная», закликавши автора: «Пиши, батюшка, пиши, и въ дѣлѣ зачатомъ не ослабѣвай»²⁰. Він навіть мав намір при нагоді показати твір Дмитрія цареві. Стефан Яворський був переконаний, що цю працю «не знищить ані гнів Зевса, ані вогонь, ані іржа, яка їсть залізо». Він заздрих авторові, і ця заздрість «в этомъ случае позволительная», вона дає привід наслідувати

«хоть отчасти, потому что нельзя, батюшка, за тѣмъ неудобостерпимымъ бременемъ, которое и умъ ослѣпило, и здоровье отняло, и душу повредило. [...] Вот что, батюшка, заставляло и заставляет меня выйти изъ этого Вавилона; вотъ что побуждало меня искать киевской кафедры, не ради кафедры, потому что я уже имѣю кафедру, первенствующую въ іерархическомъ значеніи, и притомъ высшую киевской, но ради отдыха и спокойной жизни, въ которой я могъ бы оставить потомству какое-нибудь произведеніе своего умишка»²¹.

Він образно писав, що покинув «сокиру, а взяв довбню»: «И какой плод из этого? Пагубнѣйшая суета душевная. Повѣрь мнѣ: кто хорошо спрятался, тотъ хорошо прожилъ. Живи для себя»²². Далі наводив приклад безпечного плавання судна в малому потоці, а великі вітрила «болѣе подвержены опасности, чѣмъ малые». Скаржився на хвороби, писав, що сили його покидають, він потребує сторонньої допомоги, а після смерті «оставить ничего, подобно вамъ – ничего, кроме пепла»²³. Спасінням для себе вважав усамітнення: «О, пустыня, мать здоровья! Тебя всѣми силами жаждетъ душа моя, безъ тебя я оскудѣваю, умираю

¹⁸ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.467.

¹⁹ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.543.

²⁰ Там же. – С.545.

²¹ Там же. – С.546.

²² Там же.

²³ Там же.

и едва не погибаю»²⁴. Цей лист виглядає сповіддю людини, яка переживає тяжкі розчарування в обраному життєвому шляху: «То я отъ горести сердца моего пишу, что за суетами сими проклятыми все забылъ и что прежде было зрѣлостю ума, теперь стало сухостію»²⁵. Завершувався лист проханням: «Помолися святителю Божій, объ избавленіи плѣнныхъ, отъ нихъ же первый есмь азъ». Ці, найбільш вражаючі, відверті висловлювання Стефан Яворський написав латиною, що обумовлювалося, як стверджує Дж. Броджі-Беркофф, не лише страхом перед можливою цензурою, але й тим, що латина

«давала йому стилістичне багатство і широку семантичну різноманітність, чого не було у церковнослов'янській мові, особливо для ліричного вираження найбільш особистих думок і почуттів, пов'язаних з інтелектуальною культурою західного книгодрукування, яку Стефан Яворський засвоїв під час студій у Речі Посполитій»²⁶.

Ф.Терновський, котрий опублікував листи Стефана Яворського, уважав, що вони

«багаті на піднесеність і чутливість, часто напускну, проникнуті риторичним елементом; він майстер говорити компліменти нерідко з самоприниженням, лестощами й перебільшеннями, проте завжди до повного задоволення свого кореспондента»²⁷.

Та все ж в його епістолярії присутня невдоволеність і розчарування в обраному шляху, бажання спокійного життя, яке дозволило б займатися творчістю. У відповідь митрополит Димитрій (січень 1708 р.) заспокоював приятеля й нагадував йому слова Макарія Єгипетського, який високо цінував пустинножителів, але надавав перевагу тим, хто служить для людей: «Овии [пустинножителі] имуще благодать, о себѣ точію попечение имѣют; иные же [учители слова Божія, проповідники]) иныхъ души пользоваться тщатся, сїи онѣхъ много преимѣют»²⁸. В останньому листі він закликав Яворського видати свої проповіді, уважав, що для здобуття «слави безсмертної не шкода ні тяжкої праці, ні часу»: «Чи лучшей, же кто бездѣлицу на свѣт пускает... А казанья преосвященства вашего много бы пользовали церковь Божію»²⁹. Далі, образно використовуючи назву праці Стефана Яворського «Колісниця урочиста», писав, що вона не виїхала з друку у світ, чи візник не забажав, чи не встиг.

Сам Димитрій Ростовський працював над своїм «Літописцем келійним» до останньої миті життя. У листі до Ф.Полікарпова (1708 р.) він писав, що хвороби відбирають перо, а писця кладуть на одр, перед очима постає гроб, але він пише навіть не для того, щоб закінчити книгу, а щоб «не въ праздности быть, и не [в] туне бы хлѣбъ ясти»³⁰. Димитрій Ростовський, прийнявши чернечий постриг у 18 років, дав обітницю жити в бідності, як писав у своєму заповіті, і з того часу

²⁴ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.546.

²⁵ Там же. – С.547.

²⁶ Броджі-Беркофф Дж. Аспекти української епістолярної прози... – С.344.

²⁷ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.540.

²⁸ Федотова М.А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского... – С.556.

²⁹ Там же. – С.557.

³⁰ Там же. – С.563.

«не стяжавахъ имѣнія и мшелоимства, кромѣ книгъ святыхъ, не собирахъ злата и сребра, не изволяхъ имѣти излишнихъ одеждъ, никакихъ либо вещей, кромѣ самыхъ нуждъ»³¹.

Він не залишив нічого навіть на своє поховання та поминання. На його похорон приїхав Стефан Яворський, «прямо вшедъ в соборную церковъ много надъ тѣломъ сего угодника плакалъ», відправив літургію й виголосив проповідь, а також написав епітафію. Їх єднало походження, здобута в Києво-Могилянській академії освіта, моральна підтримка один одного. Невипадково митрополит Димитрій писав, як багато важить для нього думка Стефана Яворського, він – «один проти тисячі».

Російські православні ортодокси вихідців з України вважали «поляками», що привносять у церкву ідеї католицизму чи протестантизму, відтак шукали в їхніх творах, проповідях бодай натяк на невідповідність східнохристиянській догматиці. Влада також тримала в полі зору діяльність ієрархів українського походження. Так, невдоволення Петра I викликала проповідь Стефана Яворського, виголошена 1712 р. у другу неділю Великого посту. Він не сприйняв введення у церковний суд фіскалів від уряду, убачаючи у цьому втручання держави у церковні справи, що викликало гнів царя. Тоді Стефан Яворський звернувся до Петра I з проханням відпустити його на pokій³². Лист до імператора має виправдальний характер, де він стверджував, що, на його думку, фіскали не несуть відповідальності за свої дії, можуть кого завгодно «обезчестити и обличити». Його проповідь була спрямована на те, щоб паства дотримувалася заповідей Господніх, коли вона «хоче мати на цьому світі благополуччя і на небі життя вічне». Але присутні сенатори, як пише Стефан Яворський, почали йому закидати, що він закликає народ до бунту. Він писав, що вже тринадцять років проповідує в Москві, його проповіді не раз слухав і сам цар, «и никтоже не ощутилъ въ моихъ словахъ мятежа и молвотворства»³³. Проте наполягав, що фіскалам не місце у духовному суді. Пізніше пояснював, що згадуючи у проповіді про фіскалів, він ще не знав, що на них мають накладати штраф, якщо вони не доведуть провини. Просив, «падше к стопамъ вашего царскаго величества, съ слезами молюся. Отпусти мя уже къ смерти приближающагося и всегда болѣзнію одержима: не дай душѣ погибнути за преступленіе обѣщанія моего»³⁴. Бог бачить, писав, що вже не може жити з цими людьми. Зазначав, що нічого його не тішить, ані подвір'я, яке він збудував на Пресні – «не так для себя, яко для вашего царскаго величества». Просив відпустити його хоча б в Донський монастир, підписавшись «смирный Стефан, пастушок рязанскій». Натомість Петро I заспокоїв Стефана, який у відповідь вірнопіддано запевнив, що «аще же сподоблюся хотя едину литеру самую монаршою ручкою ко мнѣ начертанну видѣти, то и паче возрадуюся, и всѣхъ печалей, сердце мое снѣдающихъ забуду»³⁵.

Коли Стефан Яворський різко виступив проти поширення німцями в Москві кальвінізму, скликав у 1714 р. собор, який засудив їхнє вчення як еретичне, а

³¹ Сочинения святого Димитрия митрополита ростовского. – С.48.

³² Чистович И. Феодан Прокопович и его время. – С.61.

³³ Там же. – С.62.

³⁴ Там же. – С.63.

³⁵ Там же. – С.65.

одного з тих, хто його пропагував – до прокляття, то це викликало гнів у царя (не без зусиль впливових при московському дворі німців). Самодержець викликав Стефана до Петербурга, куди він не бажав їхати, посилаючись на свою хворобу та намір їхати в Ніжин на освячення церкви (там його брат Павло був архімандритом Благовіщенського монастиря, де Стефан Яворський думав відкрити школу і для цього заповідав свою велику бібліотеку). У листі до царя він розкаювався, цитував апостола Павла: «Гонихъ, рече, по премногу церковъ Божія, но сего ради помилованъ быхъ, яко в невѣжествѣ сіе сотворихъ»³⁶. Писав про себе, що так і він діяв, а тому сподівається на прощення. І щодо анафеми прихильникам кальвінізму визнавав, що не повідомив про це царя та не узгодив із ним свої дії. Нагадував Петрові І, що володарі, земні царі, «уподобляются самому небесному Богу» і так, як він, мають право відпускати всі провини. Але справа з еретиками-кальвіністами тривала, сенатори вигнали Стефана Яворського «из судебной избы». Петро І наказав йому залишитися в Петербурзі, на що той відповів, що воля царя є волею Бога: «Царь велить, Богъ велить: сердце бо царевое въ рукахъ Божіихъ», запевняючи, що з радістю сприймає цей наказ, але просив надати йому місце, щоб побудувати двір і відпустити до Ніжина

«для посвященія церкви, въ которую все житіе мое и вси доходи мои келейные, яко оная вдова двѣ цатѣ, изнурихъ и всю утварь церковную, сирѣчь книги, сосуды, ризы и прочая къ церковной красотѣ и служенію надлежащая уготовахъ».

Стефан просив дозволу поїхати в Москву, щоб забрати свої книги і повернутися до Петербурга. Запевняв, що не має наміру тікати:

«Не въ чужое государство поѣду, но ваша держава есть Богомъ данная – Нѣжинъ ли, Москва ли, Рязанъ, вездѣ на мнѣ власть самодержавія вашего, отъ нея же укрытися нѣсть мощно, и нѣтъ для чего укриваться; понеже аще и предъ Богомъ грѣшенъ есмь, но предъ в.ц.в. совѣсть имамъ, слава Богу, чисту и беззазорну»³⁷.

А якщо цій клятві, що він повернеться, цар не вірить, тоді нехай приставить до нього офіцера з солдатами: «Но душа, клятвою огражденна, есть паче тѣла карауломъ стрегомаго, и ужаснѣе есть клятву преступити, нежели стражи избѣжати»³⁸, – запевняв Стефан Яворський. Йому таки вдалося приїхати до Ніжина й бути на освяченні Благовіщенського собору. У листі до чернігівського єпископа Антонія Стаховського (29 жовтня 1716 р.) він дякував за гостинність, писав, що не може віддячити йому тим самим, «ибо богамъ, родителямъ, наставникамъ и благодѣтелямъ никогда нельзя воздать равнаго»³⁹. Щодо його наміру піти в монастир, то пояснював це хворобами, «и то дѣлалось отъ великихъ моихъ и нестерпимыхъ болѣзней, въ нихъ же смерть заглянула было в очи». Але одужавши просив прощення, цитуючи євангельську сентенцію:

³⁶ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.65.

³⁷ Там же. – С.68.

³⁸ Там же.

³⁹ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.549.

«Отпущайте, что на кого имате; да отецъ вашъ небесный отпуститъ вамъ»⁴⁰. Ця сентенція, як і інша – «не судить і несудими будете» – досить часто повторювалася в його листах до Петра І. Проте в посланні до свого однодумця Дмитрія Ростовського Стефан Яворський писав інакше.

Незважаючи на те, що Яворський став президентом Синоду, він не був прихильником підпорядкування церкви державі, про що знав цар. Про свою незгоду з деякими нововведеннями він повідомляв Петрові І. Так, він не сприйняв запропоновану Феофаном Прокоповичем відмову поминати в російській православній церкві східних патріархів. Останній убачав у цьому певну залежність російської церкви від східних патріархій, а оскільки вона відокремилася від них і мала свого патріарха, а тепер і Синод, а також беручи до уваги той звичай, що у грецькій церкві поминали патріархів тільки там, де служив сам предстоятель і це робив архієпископ, він наполягав відмовитися від такого звичаю, залишивши його лише під час служби самого очільника Синоду – коли він поминає монарха, тоді може поминати й патріархів, у всіх же російських церквах цього робити не варто. Стефанові Яворському це положення видалося таким, яке розриває зв'язок зі східними патріархами. У 1721 р. він надіслав свій протест у Синод, але там його відхилили, визнавши подібні думки такими, які «весьма противные и миръ церковный терзающие и государственныя тишины вредительные»⁴¹. Стефан уважав, що у Синоді все вирішують дві людини – Феофан Прокопович і Феодосій Яновський, відносини з якими у нього не склалися. Він мав намір домогтися в Петра І усунення із Синоду Прокоповича. Для цього знайшовся привід. У 1718 р. помер київський архієпископ Йоасаф Кроковський і київська кафедра залишалася вакантною. Яворський запропонував Петрові І, щоби він віддав її Феофанові Прокоповичу. За нього, як він писав у Синод, процвітатимуть школи, «епархія прїдетъ въ первобытную красоту, своеволя бродяговъ и монастырей распустя, иноковъ и всего духовнаго чина разслаба укротится»⁴². А вже вірність його монархові «свѣтъ російській выдѣль и выдѣтъ». Обґрунтовував свою пропозицію тим, що Синод має стати семінарією архієреїв, а на місце вибулих можна запропонувати інших – Феофілакта Лопатинського, Феофіла Кролика, Гедеона Вишневського, що були його однодумцями. Проте Прокоповича вже цей сан не приваблював, та й у царя були інші плани.

Не бачачи розуміння з боку монарха та Феофана Стефан Яворський мав намір усамотнитися, бажав зустрітися з Петром І, але коли це йому не вдалося написав тому листа, де виправдовував свої дії, в яких його звинувачували перед царем. Цей лист цікавий як із погляду стилістики, так і оцінки, підсумку свого життя та служіння. Відбиваючись від закидів, він широко використовував Святе Письмо. Писав, що не одержав аудієнції у царя, не міг припасти до його стоп і як блудний син возвістити: «Отче, согрѣшихъ на небо и предъ тобою». Тому змушений

«симъ писаніємъ моимъ, слезами, не черниломъ писаннымъ, отъ глубины сердца моего отозватися... Се только лѣтъ работою тебѣ и николи же заповѣдъ твою преступихъ и не дослужихся козляте»⁴³.

⁴⁰ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.69.

⁴¹ Там же. – С.106.

⁴² Там же. – С.108.

⁴³ Там же. – С.108–109.

Указував на те, що служить уже шістнадцять років, і вже ця служба не сильна. Вона забрала здоров'я, бадьорість, можливість реалізувати свої інтелектуальні потенції, за цей час

«близко того и житіє погубить, чувства вся, а наипаче зрѣніе потемніло, нозѣ зѣло ослабѣша, въ рукахъ персты хирагма покривила, камень замучилъ, прочая же оскудѣнія здравія моего неприлично мнѣ являти»⁴⁴.

Зазначав, що єдиною втіхою для нього була милість монарша, «и все горести моя тѣмъ сахаромъ усладишася». Але нині він не має цієї ласки, у чому ж причина, – питає Стефан Яворський. У його проповіді, як вважають його неприятелі. Проте вона була спрямована «къ и исправленію, и созиданію духовному російскаго народа, а царскимъ лицамъ ниже помышленіе было». Чи справа в розкольниках. Коли вона була заборонена, він замовк і надалі буде мовчати: «Ей, говорити казанье трудно, а молчатъ вельми легко». Щодо своєї праці, спрямованої проти розкольників, то він керувався званням пастирським: «Не апостол ли глаголетъ: проповѣдуй слово, настой благовременнѣ и безвременнѣ, обличи, запрети, умоли»⁴⁵. І далі цитував євангельську сентенцію: «И господинѣ винограда гнѣвается ли на дѣлателя, егда из винограда его работникъ, по должности своей, изметаеъ терніе или от пшеници плевели?». Пояснював, що Сенат звинувачував його в тому, що він не одержав дозволу на протидію кальвіністам, не описав події, які відбулися. Але чи можна чекати дозволу, писав Стефан Яворський, коли необхідно гасити пожежу?! І те, що він піддав анафемі поширювачів протестантизму, не суперечить церковним правилам, адже на вселенських і помісних соборах проклинали еретиків. Яворському ставили в провину і допити, на що він відповідав, що вони необхідні для встановлення істини. Якщо звинувачений відмовляється давати показання, тоді його піддають тортурам. Але «пытка не наше естъ дѣло», – писав Яворський, а допит ускладнювався тим, що багато з Москви втекли, а ті, кого допитували, відмовлялися свідчити про свою вину, написали православне сповідання віри, а через деякий час

«Фомка срубилъ икону съ великимъ всея Москвы удивленіемъ и соблазномъ, яко мощно рещи: и потрясся весь градъ. Аще при двою или тріехъ свидѣтелѣхъ станеть всякъ глаголь, по словеси Христову и закона: множае паче наше дѣло твердо и крѣпко имать быти, толико облакъ свидѣтелей достовѣрныхъ имуща»⁴⁶.

Але що багато про це писати, резюмував Стефан Яворський,

«противу рѣчному стремленію нельзя плавати... Виноват естъ въ неопасствѣ и дерзновеніи моемъ, – за которую вину, падши къ стопамъ вашего царскаго величества, прошу милостиваго прощения».

Уважав, що підлягає покаранню і відпущенню від сану архієрейства. Але найбільше його турбувала царська немилість, та все ж він сподівався, що «по

⁴⁴ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.109.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же. – С.111.

сей бури паки превождѣленное возсіяетъ ведро». Підписався Стефан Яворський під своїм листом так:

«Вашего священнѣйшаго и великодержавнѣйшаго монаршества, вѣры православныя защитникъ, вѣрный подданный рабъ и подножіе, смиренный Стефанъ, пастушокъ рязанскій»⁴⁷.

Лист написаний 27 липня 1722 р., а через чотири місяці Стефан Яворський помер.

Серед опонентів Петра I був Гедеон Вишневський, який писав до київського митрополита Йоасафа Кроковського «неприличныя» політичного характеру листи з опозиційним настроєм⁴⁸. Подібну поведінку ієрархів – вихідців з України, К.Харлампович характеризував так:

«І хоча київська школа привчала говорити улесливі промови й розвивала сервільний запобігливий тон, проте все ж у вищому малоросійському духівництві брало гору прагнення до незалежності від світської влади»⁴⁹.

Цей вільнолюбний дух простежується й у листуванні, де йшлося про конфлікти з російськими воеводами, непорозуміння з місцевим духівництвом та чернецтвом. Ієрархи, які прибували з України, досить часто наражалися не лише на неприязнь, але й на відверту ворожнечу російських церковників, що пережив, наприклад, Лаврентій Горка, коли його з Рязанської єпархії перевели до В'ятки (1733 р.), а тамтешнього єпископа Олексія Титова – до Рязані. На нього писали скарги, перешкоджали здійснювати церковні служби, що навіть весь Синод, зокрема і Феофан Прокопович, оцінювали це як прояв «крайней злобы и небратолюбия къ Лаврентію какъ челоуѣку иностранному»⁵⁰. Цікаве тут визначення Прокоповича, що вихідця з України сприймали за іноземця. Лаврентій Горка скаржився у Синод, що не тільки не може виконувати свої пастирські обов'язки, але й жити – усі бо налаштовані проти нього, не слухають, тікають, ховаються і «безобразно пьянствуют». Писав, що мав намір улаштувати при архієрейському домі школу та запросив із Києва двох світських учителів, «но за такимъ гоненіємъ и за противностями невозможно»⁵¹. Лаврентій Горка мріяв про київську кафедру і звертався з проханням до Феофіла Кролика допомогти йому у цій справі, обіцяючи щедро віддячити всім, виділивши на це 5 тис руб.: «Во дворцѣ и в Синодѣ всячески тщатся похвалятъ, просятъ и по чести несудно обѣщать, даже 4000 или до 5000 рублей расхода»⁵². Особливо сподівався на підтримку

«патрона моего в Новгороде начальствующему (Феофана Прокоповича – О.Д.) 200 или 300 и больше червоных, также и вашему преподобию толикожде воздам тот час, прежде отъезда на

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.468.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. – С.494.

⁵¹ Там же.

⁵² Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.Х: 1730 г. – Санкт-Петербург, 1901. – С.814.

вышереченный престол из Москвы, аще бы токмо благополучно дѣло оное произошло»⁵³.

Запевняв, що всіх обдарує, «лутшѣ мнѣ есть все имѣніе роздати, токмо бы имя честное с оным престолом получитьи»⁵⁴. Просив, знаючи, що це небезпечно і може завдати безчестя, особливо не розголошувати цю справу, а якщо не вдасться здійснити задумане, тоді спалити цидулку. Але Феофіл Кролик, як писав К.Харлампович, «виявився несумлінною людиною – роздаючи гроші й дари він не називав свого довірителя, переймаючись власними справами»⁵⁵.

Феофіл Кролик був людиною діяльною, незалежною, світською за духом, і не завжди дотримувався християнських добродетелей, про що згадано вище. Він навчався в Києво-Могилянській академії, а також за кордоном. Викладав філософію в Московській слов'яно-греко-латинській академії, був префектом (1713 р.). У 1716 р. разом з кількома перекладачами за наказом Петра I перебував у Празі, де переклав із німецької мови два томи універсального лексикона Й.Ф.Будде. Повернувшись у Росію разом із Феофаном Прокоповичем брав участь у церковних реформах, співавтор Духовного регламенту, радник Синоду. У 1723–1728 рр. – архімандрит Чудового монастиря в Москві, а з 1730 р. і до смерті (1732 р.) – московського Новоспаського монастиря. Він не знайшов спільної мови з ченцями своєї обителі, які подали на нього скаргу у Синод, де в 52 пунктах звинувачували його в тому, що архімандрит веде таке життя, яке, на їх думку, не відповідало ані сану, ані загалом чернечим обітницям. Він розводив коней, їх у монастирі було 22. Змусив ченців замість старого саду закласти регулярний парк, висівав квіти і траву, будував альтанки. Із саду, як писали ченці, вони винесли землі на два аршини завглибшки, а наносили зі стайні. Із монастирських маєтностей продавав зерно, масло, вовну. Але найбільше їх обурювало те, що не служив молебень за здоров'я імператриці Анни Іоаннівни, не ходив на панахиду за всіх «императорского величества родителей [...] якобы болезнью отбывая от того служения»⁵⁶. А в день смерті цесарівни Параскеви Іоаннівни у соборі не служив, «в тот день был пьян и исполнял непристойныя прихоти пѣніемъ и на бандурныхъ играхъ у себя в келье»⁵⁷. Утримував при собі «приезжих поляков брата своего да зятя з города Ярослава». Феофіл Кролик мав чималу бібліотеку, яку після його смерті новопоставлений єпископ іркутський і нерченський Інокентій Нерунович вивіз до Іркутська для новоутвореної школи.

Вирушаючи до місця нового служіння у віддалені єпархії, ієрархи українського походження прагнули взяти з собою земляків або ж родичів, і це викликало обурення серед російського духовництва, яке звинувачувало їх у тому, що вони «своихъ только черкасъ всячески снабдѣвають и охраняютъ»⁵⁸. Проте для

⁵³ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.Х. – С.814.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.521.

⁵⁶ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.13. – Д.248. – Л.16.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.524.

організації шкіл, ведення справ у консисторіях архієреї потребували освічених людей, які були серед їхніх співвітчизників. Тому не випадково смоленський єпископ Гедеон Вишневський писав, що коли вислати наявних у нього людей з України, а також

«из-за рубежа и Могилева [...], то въ домовыхъ и школьныхъ дѣлахъ учинится остановка, такъ какъ изъ природныхъ смольчанъ обрѣтается малое число канцелярскихъ служителей и пѣвчихъ, к исправленію дѣла неспособныхъ»⁵⁹.

Так і Рафаїл Заборовський, на той час єпископ псковський, писав, що тримає у себе земляків – живописця і конюха та кухмістра грека – з тієї причини, що «псковские природные изъ крестьянъ домовые служители мало къ чему годны, великие шумницы, а къ тому жъ и хищницы»⁶⁰.

Українські ієрархи переважно не викликали симпатій у російського духовництва. Так, ієродиякон Дамаскин високо цінував Єпифанія Славинецького і Симеона Полоцького, а про сучасних йому вихідців з України не без іронії писав, що

«теперешніє кїєвляне едва пройдут а, b, c, d или немного больше, какъ начинаютъ дерзко укоряютъ людей даже високого сана, даже архієреевъ, называя их невѣжами и неучами»⁶¹.

Вони були чужими як більш освічені, а до того й амбітні, погляди яких багато у чому відрізнялися від російських духовних осіб. Проте мали місце приклади гідної оцінки високої освіченості українських церковників. Так, новгородський митрополит Іов прихильно відгукувався про Дмитрія Ростовського, Стефана Яворського, з якими листувався. Вони надсилали йому свої книги. Проте префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії Стефана Прибиловича як представника тих богословів, котрі навчалися «въ кїевскихъ новихъ афінейскихъ школахъ», звинуватив «в неправославії»⁶². Стефанові Прибиловичу протегував Дмитрій Ростовський, у 1708 р. посвячений ним в ієромонахи.

Димитрій Ростовський підтримував дружні й інтелектуальні стосунки з ченцем Чудового монастиря Феологом, з яким листувався. Збереглося 40 листів, перший, написаний Димитрієм Ростовським 9 листопада 1697 р., останній, як вважають дослідники – 27 жовтня 1709 р., за день до своєї смерті⁶³. Феолог, пострижений у 1694 р., за наказом патріарха Адріана у 1698 р. був призначений писцем Печатного двору⁶⁴. Це листування людей, пов'язаних «як духовними братніми, так і насправді дружніми узами»⁶⁵. Листи митрополита Димитрія образні, насичені роздумами про вічні категорії – життя і смерть, добро, вдячність, побожність тощо. Тут мають місце і народні сентенції («думка за морем, а смерть за плечима»), іронія з приводу людських слабостей («мало можется трудиться, много можется

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. – С.492.

⁶² Там же.

⁶³ Федотова М.А., Круминг А.А. Святой Димитрий Ростовский и его переписка с монахом Феологом Чудовским... – С.110.

⁶⁴ Там же. – С.108–109.

⁶⁵ Федотова М.А. Письма и послания Димитрия Ростовского... – С.513.

ленитися: дрожит рука писать, не дрожит пиво-мед вкушать»⁶⁶. Особливо трагічно звучить його лист, написаний 7 жовтня 1708 р. Тут і смиренність перед невідворотністю смерті, яка вже на порозі, і опис суто людського відчуття страху перед нею:

«Страх смерти нападе на мя. А страх сугубый: яко не вем дне и часу вонь же мя смертный суд од Бога постигнет: и яко не готов есмь к смертному исходу. А дело книгописное как останет; будет ли кто – охотник приняться за то и вершити? А ще много надобно в том деле трудится, годом его не совершить и другим годом насилу к совершению поспеть»⁶⁷.

Далі зазначав, що «не жаль мне ничего, ниже имам чesого жалети, богатства не собрах, денег не накопил, единое мне жаль то, яко начатое книгописание далече до совершения». Свої роздуми про незакінчені й нездійснені праці завершував сентенцією: «А конец при дверях, секира при корень, коса смертная над главою, уви мне»⁶⁸. У цьому ж листі Дмитрій Ростовський зі вдячністю згадував своїх приятелів – Каріона Істоміна, Йоасафа Калдичевського, самого Феолога, які допомагали і підтримували його під час хвороби. В останньому посланні, написаному за день до смерті, адресант описував стан свого здоров'я:

«Прежде бывало мое здравие пополамъ: полуздравъ, полунедужень. А ныне недугование превозмогаетъ, и едва третия доля здравия остается, обаче будто мужаюся и движуся о Господе моемъ, въ его же руку животь мой. Дела ныне никакова не делаю: до чего не примусь, все из рук падаетъ»⁶⁹.

Далі писав, що погано бачить, не може читати, недуг змушує лежати і стогнати. Він у такому стані, що не знає, що «чаяти – животь или смерть». І як кожна людина митрополит уповав на Божу допомогу: «На смерть не готовъ, обаче по воле и по велению Господню долженъ готовъ быти. Силенъ же есть Владыка мой еще укрепить мою немощь»⁷⁰. Скаржився, як і багато інших вихідців з України, що клімат тутешній йому не підходить: «Воздухъ ростовский зело худъ, и воды весьма не здоровы». Листи Дмитрія Ростовського свідчать про його подвижницьку діяльність, «нестяжання» земних благ, самовіддане пастирське служіння, глибоку людяність і вдячність.

Також і Філофей Лещинський, колишній митрополит тобольський і сибірський, коли писав до Феофана Прокоповича з проханням допомогти йому повернутися із Сибіру в Київ, зазначав, що не нажив ніякого багатства. Він навчався у Києво-Могилянській академії, був священником, овдовів, прийняв чернечий постриг у Печерському монастирі. За рекомендацією Дмитрія Ростовського та Стефана Яворського висвячений 1702 р. на митрополита тобольського й сибірського. У 1703 р. організував при архієрейському домі в Тобольську школу.

⁶⁶ Филевские чтения. – Вып. IX: Святой Дмитрий, митрополит ростовский... – С. 113.

⁶⁷ Там же. – С. 132.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Федотова М.А. Письма и послания Дмитрия Ростовского... – С. 515.

⁷⁰ Там же.

Для придбання книг на потреби школи та митрополичого дому відрядив у Київ ченця Єремію Іванова, який привіз 206 різних підручників, букварів, граматики, а також часословів і псалтирів. Заснував театр на зразок того, який був в академії, відзначався місіонерським подвижництвом. У 1711 р. прийняв схиму і відмовився очолювати єпархію. Митрополитом став інший вихованець Києво-Могилянської академії – Іоанн Максимович. Філофей Лещинський бажав повернутися в Київ, відвідав у 1716 р. Києво-Печерську лавру, але змушений був за наказом Петра I повернутися в Тобольськ, знову очолював після смерті Іоанна Максимовича тамтешню єпархію (1715–1721 рр.). Коли митрополитом став Антоній Стаховський, він вирішив повернутися в Україну. У грудні 1727 р. написав листа до Феофана Прокоповича з проханням допомогти виїхати з Сибіру в Київ, у лавру, щоб там знайти спокій. Його лист – яскравий взірець епістолярного жанру, в якому переплітаються народні та християнські сентенції, а мова близька до розмовної. Писав, що вже 25 років живе у Сибіру і цей час уважав втраченими, оскільки не нажив

«собѣ добраго ничого ни в душевном, ни в тѣлесном. И власне до моего смиренія пророческое служит слово: Сине человекѣ! Посредь скорпій ти живеш. То в тѣлесном. А что до душевного, то и близъ не бывало, занеже мѣсто и нрав украшает, якоже человекѣков старци»⁷¹.

Далі, як в українському фольклорі: «Лѣта минають, смерть за плечима, а гдѣ грѣшник явится, когда праведный едва спасется». Писав, що думає про душу та про обітницю завершити своє життя у Києво-Печерській лаврі, «но к кому припасти, дабы мя воздвигнул из Сибири. Положив на Бога надежду, держу до преосвященства вашего припасти. Что мнѣ уже старцу, и на Сибири»⁷². Писав далі, що «нездужаю ѣздить и до иноземцев крести, а крещенных благодатию Божією премногое множество, было б только кому пасти и охранять», далі додавав, що хрестив багатьох, але «хлѣба ошонка не получил за труды»⁷³. Скаржився, що новопоставлений митрополит Антоній Стаховський відібрав у нього ризницю й келію. Просив повернути ризницю і допомогти виїхати з Сибіру. Феофан Прокопович ледве чи зміг виконати його прохання, після смерті Катерини I він і сам переживав не кращі часи. Судячи з заповіту, укладеного Філофеем Лещинським, жив він дуже просто. Писав, «а что до келейных вещей, тѣх нѣкто да будет надеется. Что было, все в строение монастырю Тюменскому положилося»⁷⁴. Далі просив братію не

«омывать грѣшного тѣла моего. Токмо облекти в бѣлую власяницу, которую и держу для того, да кафтан какой на мя возложить [...] гроб готов в палатце, который от много времени вожу з собой, а могилу выкопать перед дверми западными (тобольської кафедральной Святотроїцької церкви – О.Д.)»⁷⁵.

⁷¹ Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – №1/2. – Отд. II. – С. 546.

⁷² Там же.

⁷³ Там же.

⁷⁴ РГИА. – Ф. 796. – Оп. 8. – Д. 282. – Л. 2.

⁷⁵ Там же.

Мав чимало книг, частину яких роздав ще до своєї смерті, інші заповідав роздати на спомин своєї душі братії, це були переважно церковні книги. Було складено опис тих, які залишилися. Серед них – «Мінеї», «Тріодь», «Октоїх», «Требник», «Акафіст», «Апокаліпсис», «Псалтир», який заповідав передати до школи, а також книги польською і латинською мовами: «Печати польской казнодѣя (заповідалась Чернігівській єпископській кафедрі – О.Д.), книга польської печати монархия Турецкая, Месияш [...] книга латинской печати библикорон, книга латинская, именуемая Библия, Библия польской печати в лицах (всі три заповідалися Києво-Печерській лаврі – О.Д.)». Були також «Синопис», «Введение в историю европейскую» С.Пуфендорфа в перекладі Гавриїла Бужинського (1718 р.). Усього книг за описом було 64⁷⁶.

Непорозуміння, злиднів зазнавали і вихідці з України, які займали не такі високі посади в російській церковній ієрархії, зокрема священники і причетники храмів при закордонних місіях. Сюди, як правило, брали вихованців Києво-Могилянської академії та колегівумів, оскільки вони знали латинську, а також грецьку, німецьку, французьку мови, церковний спів. Багато з них співали у придворній капелі, а коли «спали з голосу», тоді прагнули виїхати за кордон, дехто сподівався поєднати службу з навчанням у тамтешніх університетах. Платили, як правило, невеликі гроші – священники одержували 200, а причетники – 100–150 руб. Цікаве у цьому розумінні донесення у Синод ієромонаха Венедикта, який служив у російській православній церкві в місті Кіль. Він писав, що перебуває тут уже сім років, скаржився на стан здоров'я, що не допомагають йому ніякі ліки, а тому «желал вседушно, во утѣшеніе послѣднее при годовѣрной братия гробах недостойныя кости моя положить»⁷⁷. Просив повернути його в «любезное отечество». Писав, що внаслідок війни (Семиріччя 1756–1763 рр.) хліб та інші продукти подорожчали втричі, сам він «в крайних недостатках, при болѣзнях, с претерпѣнием чувствительной нищеты, общую честь сохранил, без долгов прожил»⁷⁸, але не має «ни средств, ни денег», щоб повернутися додому. Ієромонах Венедикт навчався у Києво-Могилянській академії, був екзаменатором при новгородському архієрейському домі. Своїх причетників він заохочував навчатися в Кільському університеті.

Перебуваючи у віддалених від Батьківщини єпархіях дехто з ієрархів українського походження заповідав своє майно та книги академії, монастирям. Так, Гедеон Вишневський, єпископ смоленський і дорогобузький, ще 1739 р. (помер 1761 р.) уклав заповіт, за яким просив передати в київський Микільський монастир із «собственного имѣния иностранных червонных золотых 2500», які заповідалися на київські церкви та монастирі, зокрема Братському училищному монастиреві – 30 червоних, убогим студентам у бурсах – 30, на шпиталі – 30, колодникам – 20. Родичці, попаді й удовиці Агрипині Шпанській – «на воспитаніе малолѣтнего сына Юсифа Шпанского учащегося – 150 червоних»⁷⁹. Дубова скринька, в якій лежали гроші й заповіт, було замуровано у «стѣну скарбцову»,

⁷⁶ РГИА. – Ф.796. – Оп.8. – Д.282. – Л.1–4 об.

⁷⁷ Там же. – Оп.44. – Д.160. – Л.2 об.

⁷⁸ Там же. – Л.3 об.

⁷⁹ Там же. – Оп.42. – Д.61. – Л.62.

від довгого зберігання вона згнила, а заповіт зітлів. Поновлений у 1756 р. Тоді золоті замурували у глиняному посуді, а заповіт запечатали. Після смерті Гедеона Вишневського його велика бібліотека була передана Смоленській семінарії, яку він і заснував.

Отже, духовні особи українського походження в Росії XVIII ст., хоча й служили російській церкві та російським царям, не уникнули тяжких випробувань і розчарувань, виконуючи свій пастирський обов'язок, проповідуючи ідеали християнства. Дехто з українців – російських ієрархів – були подвижниками, канонізовані російською православною церквою як святі. Із посиленням процесу централізації Російської імперії, ліквідацією автономного устрою Гетьманщини духовництво українського походження усувалося з провідних позицій у російській церкві. Останнім проявом незалежності за духом була спроба митрополита ростовського та ярославського Арсенія Мацієвича виступити проти секуляризації церковних маєтностей, за що він позбувся сану, був розстрижений і ув'язнений (1768 р.). У тюрмі він і закінчив своє земне життя (1772 р.), не маючи навіть імені, відомий охороні під кличкою «Враль». Водночас церковнослужителі-українці не поривали зв'язків зі своєю Батьківщиною, багато з них прагнули повернутися і знайти тут душевний спокій, заповідали кошти і книги на монастирі, церкви, школи.

The pastoral ministry of Ukrainian birth hierarchs in the Russian Orthodox Church, their relations with the authority, admission and non-acceptance in the new environment and the homecoming attempts are investigated mainly on the epistolary sources.

